

ΕΞΙ ΣΤΙΓΜΕΣ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΤΟΥ ΑΙΩΝΑ

Η Μικρασιατική Καταστροφή

1922

DIGITAL

| ιστορία

Φωτογραφία εξωφύλλου: [Η καταστροφή της Σμόρνης, Σεπτέμβριος 1922.](#)

ΕΞΙ ΣΤΙΓΜΕΣ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΤΟΥ ΑΙΩΝΑ

ΕΞΙ ΣΤΙΓΜΕΣ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΤΟΥ ΑΙΩΝΑ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΣΕΙΡΑΣ: Ηλίας Νικολακόπουλος και Βασίλης Παναγιωτόπουλος

- 2 -

Η Μικρασιατική Καταστροφή 1922

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Χριστίνα Κουλούρη

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ: Γιάννης Καρλόπουλος, ΔΟΛ

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΣΕΙΡΑΣ: Εύη Καλογεροπούλου, ΔΟΛ

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ: Τμήμα Ψηφιοποίησης & Φωτογραφικό Αρχείο, ΔΟΛ

ΨΗΦΙΑΚΗ ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ: MULTIMEDIA A.E.

ISBN: 978-960-503-231-9

© 2012 για αυτή την έκδοση Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη Α.Ε.

Το παρόν ψηφιακό βιβλίο αποτελεί προσφορά του Εκδότη, η οποία διατίθεται μέσω ειδικής εφαρμογής προς τους χρήστες ηλεκτρονικών μέσων, ήτοι ηλεκτρονικών υπολογιστών, laptops, notebooks, e-readers, ταμπλετών (π.χ. iPad), smartphones, smart TV και τυχόν άλλων μέσων που θα προκύψουν στο μέλλον. Απαγορεύεται η καθ' οιονδήποτε άλλον τρόπο διάθεση του παρόντος. Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμία διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτρας, απαγορευτικής των προσβολών της. Επισημαίνεται, πάντως, ότι κατά τον Ν. 2121/93 (όπως έχει τροποποιηθεί με τον Ν. 2121/93 και ισχύει σήμερα) και κατά τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (η οποία έχει κυρωθεί με τον Ν. 100/1975) απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αποθήκευση σε βάση δεδομένων, και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου, με οποιονδήποτε τρόπο ή μορφή, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

ΕΞΙ ΣΤΙΓΜΕΣ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΤΟΥ ΑΙΩΝΑ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΣΕΙΡΑΣ

ΗΛΙΑΣ ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

Η Μικρασιατική Καταστροφή 1922

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΟΥΛΟΥΡΗ

Περιεχόμενα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	9
ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ	17
Λίνα Δούβη Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας	23
Κωνσταντίνος Σβολόπουλος Η αναθεώρηση της εθνικής στρατηγικής	53
Ευαγγελία Αχλάδη Η κοσμοπολίτικη Σμύρνη	59
Σία Αναγνωστοπούλου Ο «Αγώνας της Ανεξαρτησίας» των Τούρκων	77
Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης Η Συνθήκη της Λωζάννης και η ανταλλαγή των πληθυσμών	103
Κώστας Κωστής Το προσφυγικό ζήτημα	125
Δειλά Νειζί Σμύρνη των Ελλήνων, Ιζμίρ των Τούρκων: Κοινή ιστορία, κοινό τραύμα	155
Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης Η ιδεολογία του προσφυγισμού	167
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	175
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	201

Εισαγωγή

Το 1921 το ελληνικό κράτος θα ετοιμαζόταν να γιορτάσει τα εκατό χρόνια από την Ελληνική Επανάσταση με το διπλασιασμό του εθνικού εδάφους και την εκπλήρωση του αλυτρωτικού οράματος. Σε όλο το 19^ο αιώνα, η Ελληνική Επανάσταση θεωρούνταν ανολοκλήρωτη και το έργο των αγωνιστών ατελές. Η πολιτική της Μεγάλης Ιδέας, που στόχευε στην επέκταση των συνόρων και την προσάρτηση εδαφών, στηριζόταν ακριβώς σε αυτή την ερμηνεία της Ελληνικής Επανάστασης. Με τη Συνθήκη των Σεβρών, η ολοκλήρωση της Επανάστασης και η δημιουργία της Ελλάδας των «δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών» έμοιαζε πλέον ως εφικτός στόχος.

Ωστόσο, η Μικρασιατική Καταστροφή ακύρωσε με τον δραματικότερο τρόπο τη Μεγάλη Ιδέα που είχε εμπνεύσει τη «μικρή Ελλάδα» για πολλές δεκαετίες. Η «ανολοκλήρωτη» Ελληνική Επανάσταση τελείωσε βίαια, με μια ήττα που χάραξε οριστικά τα σύνορα του ελληνικού έθνους-κράτους. Όμως πολύ πιο σημαντική από την ίδια την ήττα ήταν η προσφυγιά, ο ξεριζωμός των ελληνικών πληθυσμών. Ο όρος «καταστροφή» που καθιερώθηκε παραπέμπει σε αυτή την όψη των ιστορικών γεγονότων και σαφώς υπερβαίνει τη στρατιωτική ήττα. Οι απώλειες δεν μπορούν να μετρηθούν μόνο με βάση τον αριθμό των νεκρών, αιχμαλώτων και τραυματιών στρατιωτών. Γι' αυτό η Μικρασιατική Καταστροφή δεν είναι απλώς ένα πολιτικό, διπλωματικό ή στρατιωτικό γεγονός. Αποτελεί ένα ολικό γεγονός, μια ιστορική τομή μεγάλης βαρύτητας που διαβρώνει όλες τις πτυχές της μετά το 1922 ιστορίας. Είναι γι' αυτόν το λόγο κυριολεκτικά *δραματική*. Οι συνέπειές της υπήρξαν ποικίλες –δημογραφικές, κοινωνικές, πολιτικές, πολιτισμικές, οικονομικές– και μακροχρόνιες. Άγγιξε εξάλλου βαθιά τη συλλογική μνήμη και δημιούργησε τραύματα που εξακολουθούν να υπάρχουν στην ελληνική κοινωνία μέσα από τους επιγόνους της γενιάς της Καταστροφής. Παρά τη διαδικασία αφομοίω-

σης, η προσφυγική ταυτότητα εξακολουθεί να είναι διακριτή και να αποτελεί εργαλείο συσπείρωσης και πολιτικής διεκδίκησης· αλλά και διεκδίκησης αναγνωρισιμότητας των μικρασιατικών πληθυσμών ως οργανικού μέρους της εθνικής ιστορίας. Δεν είναι τυχαίο ότι οι ποντιακοί σύλλογοι πέτυχαν την ανακήρυξη από την Ελληνική Βουλή της 19ης Μαΐου ως «Ημέρας Μνήμης για τη Γενοκτονία των Ελλήνων στο Μικρασιατικό Πόντο» (24 Φεβρουαρίου 1994).

Πράγματι, η εθνική ιστοριογραφία στάθηκε αμήχανη απέναντι σε αυτό το τραυματικό γεγονός, όπως συνέβη και με άλλες αντίστοιχες περιπτώσεις, τον Εμφύλιο Πόλεμο για παράδειγμα. Η Μικρασιατική Καταστροφή ερμηνεύτηκε εσωστρεφώς, ως παρεπόμενο του Εθνικού Διχασμού. Για μια ακόμη φορά η «διχόνοια», ως α-ιστορικό χαρακτηρισολογικό στοιχείο των Ελλήνων, ανασύρθηκε για να ερμηνεύσει μια ιστορική τραγωδία. Την επομένη της Καταστροφής, η αναζήτηση εξιλαστήριων θυμάτων οδήγησε στη Δίκη των Έξι και την εκτέλεση των Γούναρη, Πρωτοπαπαδάκη, Στράτου, Μπαλτατζή, Θεοτόκη και Χατζηανέστη. Στη συνέχεια, στοχοποιήθηκαν οι κληρονόμοι είτε του μοναρχισμού –κυρίως– είτε του βενιζελισμού ως υπαίτιοι της εθνικής καταστροφής. Οι περισσότεροι αναλώθηκαν στην ενοχοποίηση μιας πολιτικής παράταξης ή γενικά των «ξένων». Σε κάθε περίπτωση, έμοιαζε να είναι μια εσωτερική ελληνική υπόθεση, όπου η αναζήτηση ενόχων ήταν το σημαντικότερο διακύβευμα.

Αφετέρου, η μικρασιατική εκστρατεία αποτέλεσε το δραματικότερο επεισόδιο στην ελληνοτουρκική αντιπαλότητα, η οποία έχει αποκτήσει δομικά χαρακτηριστικά για την ελληνική εθνική ταυτότητα και ιστορία. Με αφετηρία την Άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453, αυτή η αντιπαλότητα είχε διέλθει έως το 1922 πολλούς δραματικούς σταθμούς. Το 1821, η Ελληνική Επανάσταση είχε κηρυχτεί εναντίον των Τούρκων και είχε καταλήξει στη δημιουργία ενός ανεξάρτητου κράτους εις βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ολόκληρο το 19^ο αιώνα, η ελληνική εξωτερική πολιτική έθετε ως προτεραιότητα τη σύγκρουση με την υπό κατάρρευση Οθωμανική Αυτοκρατορία με στόχο εδαφικά κέρδη. Κορύφωση αυτής της απερίσκεπτης πολιτικής υπήρξε η ταπεινωτική για την Ελλάδα ήττα του 1897. Στον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο, η Ελλάδα αναμετρήθηκε και πάλι με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, αλλά με ευνοϊκότερους όρους, πετυχαίνοντας την πολυπόθητη επέκταση του εθνικού εδάφους. Η συγκυρία του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όπου Ελλάδα και Οθωμανική Αυτοκρατορία βρέθηκαν σε αντίπαλα στρατόπεδα, έφερε τον ελληνικό στρατό στην άλλη όχθη του Αιγαίου αλλά ενεργοποίησε ταυτόχρονα ένα ισχυρό τουρκικό εθνικιστικό κίνημα. Η Μικρασιατική Καταστροφή σήμανε ταυτόχρονα το θάνατο της Μεγάλης Ιδέας για την Ελλάδα και τη γέννηση της σύγχρονης Τουρκίας πάνω στις στάχτες της Αυτοκρατορίας. Στην ουσία, το 1922 και η άμεση συνέπειά του, η ανταλλαγή των πληθυσμών βάσει της Συνθήκης της Λωζάννης το 1923, σηματοδό-

τησαν την οριστική μετάβαση από την πολυεθνική και πολυθρησκευτική Αυτοκρατορία στα ομοιογενή εθνικά κράτη. Υπ' αυτή την έννοια, οι εξελίξεις στην ελληνοτουρκική διαμάχη δεν απέχουν από τα αποτελέσματα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Η Συνθήκη των Βερσαλλιών και οι συναφείς συνθήκες που υπογράφηκαν το 1919-1920, κλείνοντας τον εξοντωτικό Μεγάλο Πόλεμο, είχαν ως βασικό χαρακτηριστικό ακριβώς τη διάλυση των Αυτοκρατοριών και τη δημιουργία στη θέση τους των σύγχρονων ευρωπαϊκών εθνών-κρατών στην Κεντρική και την Ανατολική Ευρώπη.

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία ως πολυεθνικό κράτος κλυδωνιζόταν ήδη πριν από την ήττα της στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την υπογραφή της ανακωχής του Μούδρου (17/30 Οκτωβρίου 1918). Η πολιτική των Νεότουρκων, οι διωγμοί των ελληνορθόδοξων πληθυσμών, η γενοκτονία των Αρμενίων και ο ακρωτηριασμός της Αυτοκρατορίας με τους Βαλκανικούς Πολέμους, που είχε ως συνέπεια ένα προσφυγικό ρεύμα περίπου 300.000 μουσουλμάνων προς την Τουρκία, αποτέλεσαν σημαντικά στοιχεία κλονισμού της κοινωνικής συνοχής και της πολιτικής σταθερότητας του οθωμανικού κράτους. Ωστόσο, το οριστικό πλήγμα θα έρθει με το τέλος του Πολέμου. Η πλήρης εξάρτηση του σουλτανικού καθεστώτος από τις συμμαχικές δυνάμεις (με αποκορύφωμα την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τα συμμαχικά στρατεύματα στις 16 Μαρτίου 1920), η απόβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη (2/15 Μαΐου 1919) και η ταπεινωτική για την Τουρκία Συνθήκη των Σεβρών θα ριζοσπαστικοποιήσουν το τουρκικό εθνικό κίνημα που εκδηλώνεται σε εκείνη τη συγκυρία υπό την ηγεσία του Μουσταφά Κεμάλ. Με βασικό σύνθημα «η Τουρκία για τους Τούρκους», το κεμαλικό κίνημα θα ενσωματώσει αρχές αντιιμπεριαλιστικές και πατριωτικές. Σύντομα ο Κεμάλ θα αποκτήσει εθνική ισχύ και διεθνή αναγνώριση και θα οδηγήσει τον στρατό του σε νίκη εναντίον του ελληνικού στρατού. Τέλος, με την εκλογή του σε πρώτο Πρόεδρο της Τουρκικής Δημοκρατίας τον Οκτώβριο 1923, ο Κεμάλ θα επισφραγίσει το ρόλο του ως Ατατούρκ (πατέρας των Τούρκων). Με την κατάργηση του σουλτανάτου και του χαλιφάτου, η Οθωμανική Αυτοκρατορία έχει πλέον καταρρεύσει και στη θέση της κτίζεται η Τουρκία. Συνεπώς, αυτό που οι Έλληνες βίωσαν ως εθνική καταστροφή, για τους Τούρκους υπήρξε η πράξη γέννησης του δικού τους σύγχρονου εθνικού κράτους. Το 1922 υπήρξε το αντεστραμμένο είδωλο του 1821.

Κανένα γεγονός της δραματικής αυτής περιόδου δεν συμπυκνώνει το τραύμα της ιστορικής μετάβασης όπως η καταστροφή της Σμύρνης. Η «άπιστη Σμύρνη» (Γκιαούρ Ιζμίρ), κοσμοπολίτικη, πολυεθνική, δυτικότερη, συμβόλιζε τον οθωμανικό εκσυγχρονισμό και την αρμονική συνύπαρξη διαφορετικών εθνικών κοινοτήτων. Για την ελληνική πλευρά, αποτελούσε, πλάι στην Κωνσταντινούπολη, πόλη-σύμβολο του αλυτρωτισμού. Πόλη-λιμάνι της Μεσογείου, μετασηματίστηκε μέσα στον 19^ο αιώνα ακολουθώντας τους μετασηματισμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, για να υποστεί, στις αρ-

χές του 20ού αιώνα, την τραγική μοίρα της σύγκρουσης των εθνικισμών. Τα σημάδια της εσωτερικής ρήξης είχαν φανεί νωρίτερα από την απόβαση του ελληνικού στρατού, από την εποχή του «πρώτου διωγμού» και τη σταδιακή απόκτηση τουρκικής εθνικής συνείδησης από τον μουσουλμανικό πληθυσμό της πόλης. Η συμμαχική «εντολή» για την ελληνική απόβαση αποτελούσε, με τις δεδομένες συνθήκες, απόφαση για πόλεμο, που το βάρος του έφερε αποκλειστικά η Ελλάδα. Τα συγκρουόμενα συμφέροντα των Συμμάχων και η αναζήτηση ισορροπιών άφησαν την Ελλάδα μόνη στη μικρασιατική περιπέτεια. Οι ντόπιοι μουσουλμανικοί πληθυσμοί θεώρησαν τους Έλληνες εισβολείς και την εκδίωξη του ελληνικού στρατού και των ελληνικών πληθυσμών ως προϋπόθεση για τη δική τους επιβίωση. Στην άλλη πλευρά του Αιγαίου, η ήττα του Βενιζέλου στις εκλογές του 1920, έκπληξη και για τον ίδιο το θριαμβευτή των Σεβρών, έδειχνε ότι ο ελλαδικός κόσμος είχε κουραστεί από τους συνεχείς πολέμους και τις επιστρατεύσεις και δε συναινούσε πλέον στα μεγαλοϊδεατικά σχέδια. Οι μαζικές λιποταξίες και ο μεγάλος αριθμός των ανυπότακτων, που μεγάλωνε όσο προχωρούσε η εκστρατεία και ο στρατός αιμορραγούσε, επιβεβαίωναν ακριβώς αυτή τη στάση. Η εγκατάλειψη της Σμύρνης και των κατοίκων της από τον ελληνικό στρατό και τις ελληνικές αρχές, λίγο πριν από την είσοδο του τουρκικού στρατού στην πόλη και η ουδετερότητα των συμμαχικών στόλων προδιέγραψαν την καταστροφή. Οι εικόνες της πόλης παραδομένης στις φλόγες και των ελλήνων κατοίκων της στην προκουμαία να αναζητούν απελπισμένοι σωτηρία αποτυπώνουν το τραγικό τέλος. Όσοι κατάφεραν να σωθούν, πήραν το δρόμο της προσφυγιάς. Αλλά δε θα ήταν οι μόνοι.

Η πρωτοφανής για τα διεθνή δεδομένα απόφαση της υποχρεωτικής ανταλλαγής των πληθυσμών, όπως ορίστηκε από τη Συνθήκη της Λωζάννης, υπαγορεύτηκε από την αρχή της ομοιογένειας που πρέσβευε το δόγμα του εθνικισμού και στο όνομα της οποίας άλλωστε είχαν γίνει διωγμοί και εθνοκαθάρσεις (και όχι μόνο στην περιοχή της Νοτιοανατολικής Ευρώπης). Είχε ήδη προηγηθεί, με τη Συνθήκη του Νείγυ (1919), η εθελούσια ανταλλαγή ελληνικών και βουλγαρικών πληθυσμών. Το βαλκανικό μωσαϊκό της οθωμανικής κληρονομιάς υφίστατο βίαιες αναδιατάξεις με στόχο τη μέγιστη δυνατή εθνική ομοιογένεια εντός των νέων εθνοκρατικών συνόρων. Από τους Βαλκανικούς Πολέμους είχε ξεκινήσει μια τεράστια μετακίνηση πληθυσμών, εκούσια και ακούσια. Η ίδια η έννοια της πατρίδας, για τους αγροτικούς πληθυσμούς της βαλκανικής χερσονήσου, άλλαζε βίαια περιεχόμενο. Σε ό,τι αφορούσε στην ελληνοτουρκική διαμάχη, φαινόταν ότι η λύση της ανταλλαγής θα μπορούσε να εξασφαλίσει την ειρήνη στην περιοχή και την ασφάλεια στους πληθυσμούς. Σύμφωνα με τα στατιστικά δεδομένα, ανταλλάχθηκαν περίπου 1.220.000 χριστιανοί και 525.000 μουσουλμάνοι πρόσφυγες. Παρ' όλα ταύτα, οι εξαιρέσεις της Συνθήκης δημιούργησαν μειονότητες μέσα στα αντίστοιχα εθνικά κράτη, των οποίων η τύχη παρακολου-

θούσε (και παρακολουθεί) τη διακύμανση των ελληνοτουρκικών σχέσεων.

Η επαχθέστερη κληρονομιά της Συνθήκης υπήρξε η ανάγκη εγκατάστασης και ενσωμάτωσης των ανταλλαχθέντων προσφύγων στο ελληνικό κράτος. Επρόκειτο για μια τεράστια επιχείρηση, για την οποία ιδρύθηκαν ειδικοί θεσμοί και ζητήθηκε διεθνής στήριξη. Η άφιξη των προσφύγων αναδιαμόρφωσε τις κοινωνικές και πολιτικές συγκρούσεις στην Ελλάδα ενώ η εγκατάστασή τους προσέκρουσε συχνά στην εχθρότητα των ντόπιων πληθυσμών. Παρόλο που η Ανταλλαγή έγινε με στόχο την εθνική ομοιογένεια, ούτε οι πρόσφυγες αποτελούσαν ομοιογενή ομάδα ούτε οι Ελλαδίτες τους υποδέχτηκαν ως ομοεθνείς. Η εγκατάστασή τους κυρίως στη Βόρεια Ελλάδα βάρυνε το διχασμό ανάμεσα στην Παλαιά και τη Νέα Ελλάδα, ενώ η αφομοίωσή τους υπήρξε δύσκολη και μακροχρόνια. Ωστόσο, το έργο της αποκατάστασης εκτιμήθηκε ως «επίτευγμα» του ελληνικού κράτους, μέσα στις δύσκολες συνθήκες του Μεσοπολέμου. Στις θετικές συνέπειες της Ανταλλαγής προσμετρήθηκε η δημογραφική ενίσχυση του ελληνικού κράτους αλλά και η ομοιογένεια που επιτεύχθηκε. Εν τούτοις, στα ζητήματα αυτά, δεν υπάρχει συναίνεση των ερευνητών και πολλά ερωτήματα μένουν ακόμη ανοιχτά.

Στον παρόντα τόμο, επιλέξαμε να δώσουμε μια σφαιρική εικόνα της Μικρασιατικής Καταστροφής, εμμένοντας όχι τόσο στο στρατιωτικό σκέλος της εκστρατείας όσο στις πολιτικές και διπλωματικές όψεις και στις συνέπειες που είχε το σημαντικό αυτό γεγονός για την Ελλάδα, σε όλα τα επίπεδα. Γι' αυτόν το λόγο συμπεριλήφθηκαν κεφάλαια για τη Συνθήκη της Λωζάννης και την ανταλλαγή των πληθυσμών, το προσφυγικό ζήτημα, την ελληνική εξωτερική πολιτική μετά τη Λωζάννη και τη μνήμη της καταστροφής.

Στο πρώτο κείμενο, η Λίνα Λούβη περιγράφει τους πολύπλοκους διπλωματικούς χειρισμούς, τις διαπραγματεύσεις και τις διεθνείς συμφωνίες που οδήγησαν την Ελλάδα στη διεκδίκηση και τελικά στην απώλεια της «Γης της Επαγγελίας». Αναλύοντας τις παραμέτρους του Εθνικού Διχασμού και των συνεπειών του, τα αδιέξοδα της στρατιωτικής επιχείρησης στην Ανατολία και τις μετατοπίσεις των θέσεων των ξένων δυνάμεων, δείχνει το τέλος της πολιτικής της Μεγάλης Ιδέας, που είχε οδηγήσει την Ελλάδα στη μικρασιατική περιπέτεια. Ο επίλογος των δραματικών εξελίξεων γράφτηκε με τη Δίκη των Έξι και τη Συνθήκη της Λωζάννης. Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας, με τα νέα δεδομένα της ενσωμάτωσης στο ελληνικό κράτος των ελληνορθόδοξων πληθυσμών που πριν από το 1923 βρίσκονταν εκτός συνόρων, είχε ως αποτέλεσμα την αναθεώρηση της εθνικής στρατηγικής και, στα τέλη της δεκαετίας του 1920, τη διπλωματική προσέγγιση με την Τουρκία. Ο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος αναλύει ακριβώς, στο πλαίσιο της νέας γεωπολιτικής πραγματικότητας, τον αναπροσανατολισμό της εξωτερικής πολιτικής μετά τη Λωζάννη προς την κατεύθυνση νέων, ορθολογικών, στόχων – την προάσπιση της εδαφικής ακεραιότητας και την εξασφάλιση της εθνικής ανεξαρτησίας.

Οι πολιτικές και διπλωματικές αυτές μετατοπίσεις, είχαν ωστόσο μεγά-

λο ανθρώπινο κόστος. Η καταστροφή του «Παρισιού της Ανατολής», όπως ονόμαζαν τη Σμύρνη, και η βίαιη μετατροπή της σε επαρχιακή πόλη του τουρκικού εθνικού κράτους αποτελεί την εναργέστερη απεικόνιση αυτού του κόστους. Η Ευαγγελία Αχλάδη περιγράφει την κοινωνική διαστρωμάτωση, την οικονομική δραστηριότητα και την πολιτιστική ακμή της Σμύρνης πριν από την άφιξη του ελληνικού στρατού, τις εθνικιστικές ρήξεις και συγκρούσεις μεταξύ χριστιανικού και μουσουλμανικού πληθυσμού, την ελληνική διοίκηση και τα σχέδια για αυτόνομη Ιωνία και Ιωνικό Πανεπιστήμιο, για να καταλήξει στην καταστροφή της πόλης και την προσφυγοποίηση του πληθυσμού της.

Ωστόσο, ούτε η ήττα της Μεγάλης Ιδέας ούτε η καταστροφή της Σμύρνης μπορούν να γίνουν κατανοητές χωρίς τη γνώση της «άλλης» πλευράς, των νικητών αυτού του ελληνοτουρκικού πολέμου. Στο κείμενό της, η Σία Αναγνωστοπούλου αναλύει τα στάδια ανάπτυξης του «Αγώνα της Ανεξαρτησίας» των Τούρκων, υπό την ηγετική προσωπικότητα του Μουσταφά Κεμάλ. Το τουρκικό εθνικιστικό κίνημα και η ιδεολογία του τουρκισμού που το εμπνέει διερευνώνται μέσα από μια πολυσύνθετη ανάλυση των κοινωνικών, δημογραφικών και οικονομικών μετασχηματισμών που οδηγούν στην άνοδο μιας «νέας πολιτικής τάξης» στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, η οποία αμφισβητεί την ισχύ της Κωνσταντινούπολης και διεκδικεί για τον εαυτό της τη διαχείριση της εξουσίας. Γίνεται σαφές ότι το εθνικιστικό κίνημα, διασπασμένο και ασυντόνιστο μέχρι τότε, γίνεται μαζικό και ριζοσπαστικό μετά την απόβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη. Λίγες μέρες αργότερα, ο Κεμάλ αποβιβάζεται στη Σαμψούντα. Η Σ. Αναγνωστοπούλου δείχνει τους πολιτικούς ελιγμούς του Κεμάλ που τον αναδεικνύουν σε μονοκράτορα στο εσωτερικό και σε νόμιμο συνομιλητή με τις ξένες δυνάμεις στο εξωτερικό, καθώς και την ανάπτυξη του κεμαλισμού πάνω στις γραμμές του αντιαποικιακού κινήματος. Με τις στρατιωτικές του νίκες εναντίον του ελληνικού στρατού, ο Κεμάλ θα μπορέσει άλλωστε να επιβληθεί εν τέλει ως Ατατούρκ.

Η Συνθήκη της Λωζάννης, όπως επισημάναμε ήδη, είχε δύο όψεις: το οριστικό τέλος της ελληνικής αλυτρωτικής πολιτικής αφενός και τη δημιουργία της σύγχρονης Τουρκίας αφετέρου. Και για τις δύο χώρες, υπήρξε καθοριστική για τη διαμόρφωση του εθνικού κράτους, τον ορισμό των συνόρων και του εθνικού εδάφους και την, κατά το δυνατόν, εθνική ομογενοποίηση του πληθυσμού. Ο Κωνσταντίνος Τοιτσελίκης εξετάζει τους όρους και την εφαρμογή της Συνθήκης (μαζί με τις εξαιρέσεις) καθώς και τις συνέπειές της και για τις δύο πλευρές. Παρόλο που υπήρχε ένας νικητής και ένας ηττημένος, η «ανθρωπιστική καταστροφή» άγγιζε τόσο τους χριστιανούς όσο και τους μουσουλμάνους, εφόσον όλοι εξαναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τα σπίτια και τις περιουσίες τους και να ξεριζωθούν. Ο Κ. Τοιτσελίκης υποστηρίζει ότι η «ανταλλαγή ανθρώπων», χωρίς να ληφθεί υπόψη η βούληση των ίδιων, σημαίνει ότι Ελλάδα και Τουρκία τους αντιμετώπισαν ως «υπηκό-

ους» και όχι ως «πολίτες», παραβιάζοντας θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα. Η λογική του «εθνικού συμφέροντος» επέβαλε όμως τη ριζική λύση της Ανταλλαγής, δημιουργώντας ταυτόχρονα δύο ζητήματα: το προσφυγικό και το μειονοτικό.

Ακολούθως, ο Κώστας Κωστής αναλύει τις ποικίλες διαστάσεις του προσφυγικού ζητήματος που σφράγισε την ελληνική μεσοπολεμική ιστορία, σε έναν κριτικό διάλογο με τα στερεότυπα που έχουν επικρατήσει στη σχετική βιβλιογραφία. Αναδεικνύει την ανομοιογένεια των προσφυγικών πληθυσμών (οι οποίοι άλλωστε έφθασαν στην Ελλάδα σε διαφορετικές χρονικές στιγμές και με διαφορετικές συνθήκες) με βάση τον τόπο καταγωγής, την αγροτική ή αστική τους προέλευση, την κοινωνική ένταξη, την ηλικία, την εγγραμματοσύνη, το επάγγελμα που ασκούσαν. Νέα διαφοροποίηση των προσφύγων επήλθε εξάλλου με βάση τον τόπο εγκατάστασής τους στην Ελλάδα και ανάλογα με το αν απασχολήθηκαν στον αστικό ή αγροτικό τομέα. Η άφιξη των προσφύγων προκάλεσε εκρηκτικές αντιδράσεις στην αγορά εργασίας και γύρω από την κάρπωση των οικονομικών πόρων, στα δημογραφικά δεδομένα (γεννητικότητα, θνησιμότητα, επιδημίες κλπ.), στους πολιτικούς συσχετισμούς, στις κοινωνικές σχέσεις. Ο Κ. Κωστής εξετάζει κριτικά την άποψη ότι η παρουσία των προσφύγων συνέβαλε στη βιομηχανική ανάπτυξη της Ελλάδας στη διάρκεια του Μεσοπολέμου, ενώ, και στον αγροτικό τομέα, επισημαίνει ότι η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων έγινε σε βάρος της ελληνικής αγροτικής οικονομίας. Τέλος, σε πολιτικό επίπεδο, η προσφυγική ψήφος μοιάζει να επηρεάζει καθοριστικά τους πολιτικούς συσχετισμούς και τα εκλογικά αποτελέσματα στο Μεσοπόλεμο. Το έργο της αφομοίωσης εξάλλου, που ήταν και το μεγαλύτερο στοίχημα του ελληνικού κράτους, δεν ολοκληρώθηκε στον Μεσοπόλεμο.

Η αντιφατική, έως ανοιχτά εχθρική, στάση με την οποία υποδέχτηκαν τους πρόσφυγες οι γηγενείς ήταν ένας από τους παράγοντες που δυσχέραναν τη διαδικασία της αφομοίωσης. Για τους ίδιους τους πρόσφυγες, η εξιδανίκευση των «χαμένων πατρίδων» αποκτούσε θεραπευτική λειτουργία, όπως δείχνει ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης, αναλύοντας την «ιδεολογία του προσφυγισμού». Σύμφωνα με αυτή την «ιδεολογία», η άφιξη των προσφύγων είχε ευεργετικές συνέπειες για το ελληνικό κράτος σε τρία επίπεδα –το εθνολογικό, το οικονομικό και το πολιτισμικό. Η ιδεολογική επεξεργασία της προσφυγικής εμπειρίας δίνει επομένως έμφαση στις θετικές όψεις, υποβαθμίζοντας τα αρνητικά στοιχεία. Σε κάθε περίπτωση πάντως, η προσφυγική μνήμη είχε δύο διαστάσεις: αφενός, την ανάμνηση ενός «χαμένου παραδείσου», όταν όλες οι εθνοθησκευτικές κοινότητες συνυπήρχαν αρμονικά σε μια ήρεμη καθημερινότητα, και αφετέρου, την τραυματική μνήμη της καταστροφής και της ίδιας της προσφυγιάς. Αυτό το σχήμα ανευρίσκεται και στην τουρκική πλευρά –εκείνων που έζησαν τα ίδια φοβερά γεγονότα– με τη διαφορά ότι στη μεν ελληνική περίπτωση συντελείται θυματοποίηση του

αφηγητή ενώ στην τουρκική πλευρά επιλέγεται συνήθως η σιωπή. Η Δειλά Νεϊζί αναλύει την προφορική μαρτυρία της Γκιουλφέμ Ιρέν, κόρης τούρκου δικηγόρου στη Σμύρνη, που ήταν επτά ετών όταν η πόλη καταστράφηκε. Η Ιρέν διηγείται τραυματικές μνήμες της παιδικής της ηλικίας, από την εποχή της ελληνικής κατοχής της Σμύρνης (τότε άλλωστε πέθανε και ο πατέρας της) αλλά, ταυτόχρονα, νιώθει αλληλέγγυα με τους Έλληνες της πόλης που διώχθηκαν και έγιναν πρόσφυγες. Η αμφισημία της μνήμης της Ιρέν και των ερμηνειών που η ίδια δίνει για το τι ακριβώς συνέβη το Σεπτέμβριο 1922 φανερώνει πόσο οι ρόλοι θύτη και θύματος είναι δυνατόν να εναλλάσσονται σε οριακές εμπειρίες όπως αυτή της καταστροφής της Σμύρνης. Φανερώνει επίσης την πολυπλοκότητα της ανθρώπινης εμπειρίας και του βιώματος, που δεν αποτυπώνονται σε απλουστευτικά ιστοριογραφικά αφηγήματα. Η μνήμη της καταστροφής μεταφράστηκε σε ιστορική αφήγηση και διδασκαλία αλλά μετουσιώθηκε και σε τέχνη και λογοτεχνική γραφή. Έμεινε ζωντανή μέσα από τις μαρτυρίες των προσφύγων και συγκρότησε μια ιδιότυπη εθνοτοπική ταυτότητα στο πλαίσιο του ελληνικού κράτους. Η ταυτότητα αυτή παρεμβλήθηκε στην ελληνοτουρκική αντιπαλότητα, ενισχύοντας τη διμερή όψη της μικρασιατικής περιπέτειας. Ωστόσο, η Μικρασιατική Καταστροφή δεν μπορεί να ερμηνευτεί με στενά εθνικούς όρους. Αποτελεί μείζον γεγονός του ευρωπαϊκού 20ού αιώνα.

Χριστίνα Κουλούρη

Χρονολόγιο

Μάιος-Σεπτέμβριος 1914

Ο «πρώτος διωγμός». Περίπου 130.000 ελληνορθόδοξοι καταφεύγουν σε ελληνικό έδαφος. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο κηρύσσει την Ορθόδοξη Εκκλησία σε διωγμό.

28 Ιουλίου 1914

Η Αυστροουγγαρία κηρύσσει τον πόλεμο στη Σερβία. Έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

12 Νοεμβρίου 1914

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία κηρύσσει τον πόλεμο στους Συμμάχους.

18-20 Φεβρουαρίου 1915

Ρήξη Βενιζέλου-Κωνσταντίνου για τη συμμετοχή της Ελλάδας στις συμμαχικές επιχειρήσεις στα Δαρδανέλλια. «Εθνικός Διχασμός».

24 Φεβρουαρίου 1915

Πρωθυπουργός ο Δημήτριος Γούναρης, αντίπαλος του Βενιζέλου.

Απρίλιος-Οκτώβριος 1915

Γενοκτονία των Αρμενίων.

26 Σεπτεμβρίου 1916

Προσωρινή Κυβέρνηση Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη.

17 Νοεμβρίου 1916

Τα «Νοεμβριανά». Κορύφωση του Εθνικού Διχασμού.

Απρίλιος 1917

Συμφωνία του Αγίου Ιωάννου της Μωριέννης. Παραχωρείται στην Ιταλία εδαφική ζώνη στη Μικρά Ασία (Ικόνιο και Σμύρνη). Η συμφωνία δεν εφαρμόστηκε.

14 Ιουνίου 1917

Κυβέρνηση Βενιζέλου. Είσοδος της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Οκτώβριος 1917

Οκτωβριανή Επανάσταση στη Ρωσία.

8 Ιανουαρίου 1918

Διάγγελμα του Προέδρου Ουίλσον, γνωστό ως «Τα 14 Σημεία».

17/30 Οκτωβρίου 1918

Ανακωχή του Μούδρου μεταξύ Συμμάχων και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Οκτώβριος 1918

Ίδρυση της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδος (Γ.Σ.Ε.Ε.).

17/30 Δεκεμβρίου 1918

Ο Βενιζέλος καταθέτει υπόμνημα με τις ελληνικές διεκδικήσεις.

18 Ιανουαρίου 1919

Έναρξη Συνδιάσκεψης Ειρήνης των Παρισίων.

Φεβρουάριος-Μάρτιος 1919

Εκστρατεία των Συμμάχων κατά των μπολσεβίκων στην Ουκρανία με τη συμμετοχή ελληνικής στρατιωτικής δύναμης.

- 1/14 Μαΐου 1919** **Υπόμνημα** εκπροσώπων των Ποντίων στη Συνδιάσκεψη Ειρήνης με αίτημα τη δημιουργία ανεξάρτητης Ποντιακής Δημοκρατίας.
- 2/15 Μαΐου 1919** **Αποβίβαση ελληνικών στρατευμάτων** στη Σμύρνη με εντολή του Ανώτατου Συμμαχικού Συμβουλίου.
- 6/19 Μαΐου 1919** **Απόβαση του Μουσταφά Κεμάλ** στη Σαμψούντα.
- 8/21 Μαΐου 1919** **Άφιξη** του έλληνα ύπατου αρμοστή Αριστείδη Στεργιάδη στη Σμύρνη.
- 8/21 Ιουνίου 1919** Πρωτόκολλο της Αμάσειας. Ο Κεμάλ διακηρύσσει την αντίσταση κατά των συμμαχικών αποφάσεων.
- 15/28 Ιουνίου 1919** **Συνθήκη των Βερσαλλιών** μεταξύ Συμμάχων και Γερμανίας. Τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.
- 5/18 Ιουλίου 1919** **Ο άγγλος στρατηγός Μιλν** τοποθετείται επικεφαλής όλων των στρατευμάτων της Μικράς Ασίας.
- 8/21 Ιουλίου 1919** **Σύσταση Διασυμμαχικής Ανακριτικής Επιτροπής** για να εξετάσει τις αυθαιρεσίες του ελληνικού στρατού κατά την απόβαση στη Σμύρνη και κατά την επέκταση της ελληνικής ζώνης σύμφωνα με τουρκικές καταγγελίες.
- 10-25 Ιουλίου 1919** **Συνέδριο στο Ερζερούμ.** Ψηφίζεται ο «Εθνικός Όρκος» (Misak- 1 Milli). Βασική αρχή «η Τουρκία για τους Τούρκους».
- 4-11 Σεπτεμβρίου 1919** **Συνέδριο της Σεβάστειας.** Η «αφετηρία της πολιτικής ζωής του τουρκικού έθνους».
- 27 Νοεμβρίου 1919** **Συνθήκη του Νειγύ.** Η Βουλγαρία χάνει οριστικά τη Δυτική Θράκη. Συμφωνία για αμοιβαία και εθελούσια μετανάστευση Ελλήνων και Βουλγάρων.
- 27 Δεκεμβρίου 1919** **Ο Κεμάλ** εισέρχεται θριαμβευτικά στην Άγκυρα, καθιστώντας την κέντρο του εθνικού τουρκικού κινήματος.
- Ιανουάριος 1920** **Ο Μητροπολίτης Τραπεζούντας** Χρύσανθος υπογράφει συμφωνία με τον πρωθυπουργό της Αρμενικής Δημοκρατίας Αλ. Χατσιάν για δημιουργία Ποντοαρμενικής Ομοσπονδίας.

- 15 Φεβρουαρίου 1920** **Ο αρχιστράτηγος Δ. Παρασκευόπουλος** ορίζεται γενικός διοικητής της Στρατιάς Μικράς Ασίας.
- 16 Μαρτίου 1920** **Οι Σύμμαχοι** (με συμμετοχή και ελληνικού στρατού) καταλαμβάνουν την Κωνσταντινούπολη.
- 10 /23 Απριλίου 1920** **Μεγάλη Τουρκική Εθνοσυνέλευση** της Άγκυρας.
- 25 Ιουνίου 1920** **Κατάληψη της Προύσας** από τον ελληνικό στρατό.
- 13/26 Ιουλίου 1920** **Τα ελληνικά στρατεύματα** μπαίνουν στην Αδριανούπολη.
- 28 Ιουλίου / 10 Αυγούστου 1920** **Συνθήκη των Σεβρών.** Ο σουλτάνος Μωάμεθ ΣΤ΄ δέχεται τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στην Ελλάδα παραχωρείται, με ξεχωριστή συνθήκη, η Δ. και Α. Θράκη, η Ίμβρος και η Τένεδος. Η Σμύρνη τίθεται υπό ελληνική διοίκηση προσωρινά, με πρόβλεψη η οριστική απόφαση να ληφθεί πέντε χρόνια αργότερα με δημοψήφισμα.
- 30 Ιουλίου 1920** **Δολοφονική απόπειρα** κατά του Βενιζέλου στο Παρίσι.
- 31 Ιουλίου 1920** **«Ιουλιανά».** Δολοφονία του Ίωνα Δραγούμη από φανατικούς βενιζελικούς.
- Οκτώβριος 1920** **Ίδρυση του Ιωνικού Πανεπιστημίου.** Οργανωτής διορίζεται ο καθηγητής Μαθηματικών στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου Κωνσταντίνος Καραθεοδωρή.
- 1/14 Νοεμβρίου 1920** **Ήττα του Βενιζέλου** στις εκλογές. Πρωθυπουργός ο Δημήτριος Ράλλης.
- 5 Νοεμβρίου 1920** **Παραίτηση του στρατηγού Δ. Παρασκευόπουλου** και διορισμός του Αν. Παπούλα.
- 22 Νοεμβ./5 Δεκεμβ. 1920** **Δημοψήφισμα** για την επάνοδο του Κωνσταντίνου.
- 10 Ιανουαρίου 1921** **Πρώτη νίκη** του τουρκικού στρατού υπό τον Ισμέτ πασά στη θέση Ινονού.
- 8/21 Φεβρουαρίου έως 5/18 Μαρτίου 1921** **Διασυμμαχική Συνδιάσκεψη** του Λονδίνου.
- 3/16 Μαρτίου 1921** **Τουρκοσοβιετικό Σύμφωνο Φιλίας.**

- 15 Μαρτίου 1921** **Ο ελληνικός στρατός** καταλαμβάνει το Αφιόν Καραχισάρ.
- 29 Μαΐου 1921** **Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος** αναχωρεί για τη Σμύρνη και τίθεται επικεφαλής του στρατού.
- 16 Ιουνίου 1921** **Απόφαση της Εθνοσυνέλευσης** της Άγκυρας για εκτοπισμό των αρρένων Ελλήνων του Πόντου.
- 8/21 Ιουλίου 1921** **Ο ελληνικός στρατός** καταλαμβάνει το Εσκή Σεχίρ.
- 15 Ιουλίου 1921** **Σύσκεψη** του ελληνικού πολεμικού συμβουλίου στην Κιουτάχεια και απόφαση για προέλαση προς την Άγκυρα.
- 10-29 Αυγούστου 1921** Μάχη του Σαγγάριου. Ήττα του ελληνικού στρατού .
- Οκτώβριος 1921** **Ιδρύεται** στη Σμύρνη η Μικρασιατική Άμυνα, με στόχο την αυτονόμηση της Ιωνίας.
- 7/20 Οκτωβρίου 1921** Συμφωνία της Άγκυρας μεταξύ Γαλλίας και Κεμάλ. Οριστική αποχώρηση του γαλλικού στρατού από την Κιλικία.
- 9/22-13/26 Μαρτίου 1922** **Διασυμμαχική Συνδιάσκεψη** των Παρισίων με στόχο την ανακωχή στο μέτωπο της Μ. Ασίας.
- 9/22 Μαΐου 1922** **Κυβέρνηση Πέτρου Πρωτοπαπαδάκη.**
- 23 Μαΐου 1922** Ο νέος αρχιστράτηγος Γεώργιος Χατζηανέστης φθάνει στη Σμύρνη.
- 20 Ιουνίου 1922** Δίκη της Λαμίας. Καταδίκη του Αλ. Παπαναστασίου και των συνεργατών του που είχαν υπογράψει το «Δημοκρατικό Μανιφέστο» σε τριετή φυλάκιση.
- 16 Ιουλίου 1922** **«Νόμος περί διαβατηρίων»** από την ελληνική κυβέρνηση, που επιχειρεί να αποτρέψει προσφυγικό κύμα από τη Μ. Ασία.
- 18/31 Ιουλίου 1922** **Κηρύσσεται η αυτονομία** της Ιωνίας από τον Αριστείδη Στεργιάδη.
- 13/26 Αυγούστου 1922** **Τουρκική αντεπίθεση** στο Αφιόν Καραχισάρ. Κατάρρευση της ελληνικής στρατιάς.
- 27 Αυγ./9 Σεπτεμβρ. 1922** **Τα τουρκικά στρατεύματα** εισέρχονται στη Σμύρνη.
- 28 Αυγ./10 Σεπτεμβρ. 1922** **Ο μητροπολίτης Σμύρνης** Χρυσόστομος θανατώνεται από τον φανατισμένο όχλο.

31 Αυγ. /13 Σεπτεμβρ. 1922

Φωτιά που εκδηλώνεται στην αρμενική συνοικία καίει ολόκληρη τη Σμύρνη. Εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες εγκαταλείπουν την πόλη υπό δραματικές συνθήκες.

28 Σεπτεμβρ./ 11 Οκτω. 1922

Ανακωχή των Μουδανιών. Ο ελληνικός στρατός αποχωρεί από την ανατολική Θράκη. Περισσότεροι από 200.000 πρόσφυγες εγκαταλείπουν τον τόπο τους.

Σεπτέμβριος 1922

«Επανάσταση του 1922»: Κίνημα του στρατού και του στόλου υπό την **«Επαναστατική Επιτροπή»** των Ν. Πλαστήρα, Στ. Γονατά και Δ. Φωκά. Παραίτηση Κωνσταντίνου.

Νοέμβριος 1922

Δίκη των Έξι. Καταδίκη σε θάνατο και εκτέλεση των Γούναρη, Πρωτοπαπαδάκη, Στράτου, Μπαλτατζή, Θεοτόκη και Χατζηανέστη.

24 Ιουλίου 1923

Συνθήκη της Λωζάννης. Η αν. Θράκη, η Ίμβρος, η Τένεδος και η ζώνη της Σμύρνης παραχωρούνται στην Τουρκία. Υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας.

Σεπτέμβριος 1923

Ιδρύεται η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (Ε.Α.Π.)

29 Οκτωβρίου 1923

Ο Κεμάλ εκλέγεται πρώτος πρόεδρος της Τουρκικής Δημοκρατίας.

1 Μαρτίου 1924

Καταργείται το χαλιφάτο στην Τουρκία.

25 Μαρτίου 1924

Η ελληνική βουλή ψηφίζει την κατάργηση της μοναρχίας και την ανακήρυξη της Δημοκρατίας.

Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας

—Δίνα Λούβη

Όταν λίγο πριν από τις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920, ο Γεώργιος Βλάχος επιχειρηματολογούσε από τις στήλες της *Καθημερινής* (15 Οκτωβρίου) υπέρ της «μικράς και εντίμου Ελλάδος», υποστήριζε πως «την καλήν εποχήν όπου τα σύνορά μας ήσαν στενά [...] η αγάπη των Ελλήνων προς την Ελλάδα [ήταν] απέραντος». Ενδεχομένως ο Γ.Α.Β. αγνοούσε, ή μάλλον παρέβλεπε, το γεγονός ότι οι Έλληνες, τουλάχιστον ως τη συγκρότηση της αντιβενιζελικής παράταξης, ουδέποτε αγάπησαν τη μικρή και «ασφυκτιώσα» μέσα στα σύνορά της Ελλάδα. Η Μεγάλη Ιδέα, αυτός ο ασαφής και πολυσήμαντος όρος, σήμαινε πρώτα απ' όλα την εδαφική επέκταση και την απελευθέρωση των αλύτρωτων αδελφών. Από την ίδρυσή του το ελληνικό βασίλειο προσπάθησε να διεκδικήσει τα νεφελώδη «ιστορικά του όρια», ενώ παράλληλα η Μεγάλη Ιδέα γινόταν συνώνυμη, αφενός μεν με τον εκπολιτιστικό ρόλο των Ελλήνων στην Ανατολή, αφετέρου δε με την πρόοδο και τον εκσυγχρονισμό της χώρας, έννοιες που παρέπεμπαν αυτόματα στον εκδυτικισμό της.

Με την είσοδο του Ελευθερίου Βενιζέλου στην πολιτική ζωή της χώρας, τα μεγαλοϊδεατικά οράματα των Ελλήνων απέκτησαν έναν ορθολογικότερο προσανατολισμό. Μετά τις ανεπιτυχείς απόπειρες για την πραγματοποίηση των εθνικών πόθων και τις ιδεολογικές εξάρσεις, που έφθαναν ακόμη και στην ανασύσταση ή συγκρότηση αυτοκρατοριών, οι τύχες του ελληνισμού ταυτίστηκαν, απαρέγκλιτα πλέον, με το έθνος-κράτος. Η Ελλάδα, από τις παραμονές κιόλας των Βαλκανικών Πολέμων, είχε γίνει το μοναδικό σημείο αναφοράς για όλους τους Έλληνες. Ο Βενιζέλος από πολύ νωρίς κατάφερε να συνδέσει τη Μεγάλη Ιδέα με ολόκληρο το οικοδόμημα της πολιτικής του φιλοσοφίας, δίνοντάς της συγκεκριμένο περιεχόμενο. Το αδύναμο, κατά το 19ο αιώνα, σκέλος της, ο εκσυγχρονισμός και η πρόοδος, έγιναν τώρα η κινητήρια δύναμή της. Στόχος της

βενιζελικής πολιτικής ήταν η δημιουργία ενός σύγχρονου, οικονομικά εύρωστου και γεωγραφικά διευρυμένου κράτους που θα μπορούσε να ενταχθεί ισότιμα στο δυτικό κόσμο. Ο βενιζελικός μεγαλοϊδεατισμός μέσα από την προσάρτηση περιοχών, στις οποίες υπήρχαν εθνοτικά ερείσματα, στόχευε στη δημιουργία μιας «μεγάλης Ελλάδας», πλούσιας και ισχυρής, αλλά και στη δημιουργία προϋποθέσεων για τη δυτικοποίηση της ελληνικής κοινωνίας και πολιτείας. Από εδώ και στο εξής η Μεγάλη Ιδέα, θα γίνει περισσότερο μια υπόθεση της αστικής τάξης, την οποία δεν «οιστρηλατούσε» πλέον ο μύθος του μαρμαρωμένου βασιλιά όσο η ιδέα ότι έπρεπε η Ελλάδα «να παύσει να είναι ψωροκώσταινα»¹.

Μέσα σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα οι παραπάνω στόχοι, σχεδόν, επιτεύχθηκαν. Με τους Βαλκανικούς Πολέμους, η Ελλάδα διπλασίασε την έκταση και τον πληθυσμό της, ενώ η ευρωπαϊκή συγκυρία άφηνε να διαφανεί ότι τα εδαφικά ζητήματα που είχαν μείνει εκκρεμή θα μπορούσαν να λυθούν με τους κατάλληλους διπλωματικούς χειρισμούς. Όλα έδειχναν ότι και τα πιο παράτολμα όνειρα των Ελλήνων μπορούσαν να πραγματοποιηθούν. Η «Γη της Επαγγελίας», όμως, δεν κερδήθηκε, όπως σχολίασε ο άγγλος πρωθυπουργός Λόντν Τζωρτζ, γιατί η Ελλάδα δεν κατάφερε «να διαβεί την έρμη»². Οι εσωτερικές συγκρούσεις, οι εξωτερικές πιέσεις, οι λανθασμένες εκτιμήσεις για φίλους και, κυρίως, για εχθρούς, απέδειξαν ότι η «έρμη» ήταν δύσβατη, δίνοντας έτσι ένα τραγικό τέλος στη Μεγάλη Ιδέα.

Οι υποσχέσεις για εδαφικές παραχωρήσεις στη Μικρά Ασία

Τον Ιανουάριο του 1912 ο Βενιζέλος κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων στο Λονδίνο για την ανακωχή του Πρώτου Βαλκανικού Πολέμου, έθεσε παράλληλα και τις βάσεις για τη μετέπειτα πολιτική του. Οι συνομιλίες του με τον υπουργό Οικονομικών Λόντν Τζωρτζ, τον πρώτο λόρδο του Ναυαρχείου Ουίνστον Τσώρτσιλ και τον πρόξενο της Ελλάδας σερ Τζων Σταυρίδη, αποδείχτηκαν καθοριστικές για τις επιλογές του. Η ιδέα μιας αγγλοελληνικής συνεργασίας που, μετά την κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, θα εξασφάλιζε στην Ελλάδα πρωταγωνιστικό ρόλο στην περιοχή της ανατολικής Μεσογείου, επηρέασε βαθύτατα το Βενιζέλο. Ο ρομαντικός φιλελληνισμός του Τσώρτσιλ, σε συνδυασμό με το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που έδειχνε ο Λόντν Τζωρτζ για την Ελλάδα και την παράλληλη εχθρότητά του για τους

1. Θ. Διαμαντόπουλος, «Ιδεολογικές και πολιτικές συντεταγμένες», στο *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Θ. Βερέμης-Ηλ. Νικολακόπουλος (επιμ.), Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, σ. 136.

2. Λόντν Τζωρτζ στον Βενιζέλο, Μάιος 1922, Michael Llewellyn Smith, *Το όραμα της Ιωνίας. Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία 1919-1922*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2009, σ. 465.

Οθωμανούς, αποτελούσαν για τον έλληνα πρωθυπουργό σοβαρές ενδείξεις για μελλοντική υποστήριξη των μεγαλεπήβολων σχεδίων του. Η βρετανική κυβέρνηση όμως, όπως θα αποδειχθεί στη συνέχεια, δεν ήταν ο Λόντ Τζωρτζ ούτε τότε αλλά ούτε και αργότερα, μετά το 1916 που έγινε πρωθυπουργός. Και εδώ βρισκόταν ο κίνδυνος για την Ελλάδα. Όσο για τον Τσώρτσιλ, ως υπουργός Στρατιωτικών την κρίσιμη περίοδο 1919-1922, είχε εντελώς διαφορετικές απόψεις για την αγγλοελληνική συνεννόηση. Θεωρούσε μάλιστα την πολιτική του άγγλου πρωθυπουργού επικίνδυνη, ενώ έψαχνε τρόπο για να απαγκιστρωθεί η Βρετανία από τις υποχρεώσεις της στη Μικρά Ασία. Η ανερχόμενη τουρκική δύναμη αποτελούσε μια προσφορότερη συμμαχία για τα βρετανικά συμφέροντα.

Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος βρήκε την Ελλάδα σε ιδιαίτερα δυσμενή θέση. Το ζήτημα των ελληνοαλβανικών συνόρων παρέμενε ανοιχτό και οι Δυνάμεις πίεζαν την Ελλάδα να δεχθεί συμβιβαστική λύση, εκκενώνοντας τη βόρεια Ήπειρο με αντάλλαγμα τα νησιά του Αιγαίου. Η Τουρκία από την πλευρά της, επιδίωκε τροποποίηση των αποφάσεων που είχαν πάρει οι Δυνάμεις για το ζήτημα των νησιών, διεκδικώντας την κυριαρχία τους. Η άρνηση της Ελλάδας είχε ως αποτέλεσμα να αρχίσει συστηματικός διωγμός του ελληνικού πληθυσμού στη Θράκη και τη Μικρά Ασία και ένας κλιμακούμενος ανταγωνισμός ναυτικών εξοπλισμών. Την άνοιξη του 1914 οι δύο χώρες ετοιμάζονταν για πόλεμο, ο οποίος αποφεύχθηκε την τελευταία στιγμή με τη μεσολάβηση των Δυνάμεων. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν έτοιμη, λοιπόν, να αποσπάσει από την Ελλάδα τα κέρδη των Βαλκανικών Πολέμων, ενώ οι βαλκάνιοι σύμμαχοι της Ελλάδας, η Σερβία και η Ρουμανία, ήταν μάλλον απρόθυμοι να τη συνδράμουν σε μία κρίση που δεν τους αφορούσε άμεσα. Τις ίδιες διαθέσεις με την Τουρκία είχε και η Βουλγαρία, η οποία επιδίωκε με κάθε τρόπο την ανατροπή της Συνθήκης του Βουκουρεστίου.

Μετά την επίθεση της Αυστρίας στη Σερβία, η Ελλάδα παρέμεινε ουδέτερη, παραβιάζοντας έτσι την ελληνοσερβική Συνθήκη Φιλίας και Αμοιβαίας Συνεργασίας του 1913. Η είσοδος των Μεγάλων Δυνάμεων στον πόλεμο, έκανε τον Βενιζέλο να συνειδητοποιήσει ότι η Ελλάδα ήταν απομονωμένη. Πεισιμμένος ότι τα ελληνικά συμφέροντα θα διασφαλιζόνταν καλύτερα αν συμμετείχε στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ, διαφώνησε πολύ γρήγορα με τον βασιλιά Κωνσταντίνο. Βαθύτατα γερμανόφιλος ο έλληνας βασιλιάς πίστευε στη νίκη των γερμανικών όπλων και υποστήριξε την πολιτική της διαρκούς ουδετερότητας. Ο Βενιζέλος, από την πλευρά του, υποστήριξε ότι η ουδετερότητα έπρεπε να είναι προσωρινή και ότι η Ελλάδα θα όφειλε να βγει στον πόλεμο σε περίπτωση που της γίνονταν ενδιαφέρουσες προτάσεις από τη μεριά της Αντάντ. Είχε άλλωστε την πεποίθηση ότι η Τουρκία, η οποία παρέμενε και αυτή ουδέτερη, θα έπαιρνε το μέρος των Κεντρικών Δυνάμεων και η Ελλάδα, αργά ή γρήγορα, θα πολεμούσε υποχρεωτικά εναντίον της για το ζήτημα των νησιών του Αιγαίου. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο προσπαθούσε

να πείσει τις Δυνάμεις της Συνεννόησης να δεχθούν την Ελλάδα ως σύμμαχο. Η συμμετοχή της όμως, εφόσον η Τουρκία και η Βουλγαρία παρέμεναν ουδέτερες, ήταν μάλλον ανεπιθύμητη, επειδή θα μπορούσε να προκαλέσει την έξοδο της Τουρκίας στον πόλεμο στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων, καθώς επίσης και την πιθανότητα βουλγαρικής επίθεσης εναντίον της Σερβίας. Ενδεχόμενα που απεύχονταν οι Σύμμαχοι. Οι Σύμμαχοι, λοιπόν, για τους οποίους εκόπτετο ο Βενιζέλος, έκλειναν την πόρτα στην Ελλάδα και εμμέσως δρούσαν εις βάρος της. Εν τω μεταξύ η Γερμανία πίεζε την Ελλάδα να καταγγείλει τη συμμαχία της με τη Σερβία, προκειμένου να εξασφαλιστεί η απόλυτη ουδετερότητά της και να διευκολυνθεί η έξοδος της Βουλγαρίας στον πόλεμο εναντίον της Αντάντ. Το χάσμα ανάμεσα στο Βενιζέλο και το βασιλικό περιβάλλον γινόταν ολοένα και μεγαλύτερο.

Η είσοδος της Τουρκίας στον πόλεμο (Νοέμβριος 1914) στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων φάνηκε να ευνοεί τα σχέδια του Βενιζέλου. Είχε πλέον πεισθεί ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία θα διαμελιζόταν και ότι οι φιλοδοξίες του για τη δημιουργία της Μεγάλης Ελλάδας, μπορούσαν να πραγματοποιηθούν, αρκεί η Ελλάδα να συμμετείχε πλέον στον πόλεμο. Η απόφαση του Βενιζέλου να συμμετάσχει η Ελλάδα σε μια κοινή επιχείρηση κατά της Τουρκίας στο πλευρό των Συμμάχων όχι μόνο έγινε δεκτή αυτή τη φορά, αλλά η Βρετανία, εκ μέρους της Αντάντ, έκανε τέτοιες προσφορές στην Ελλάδα στις οποίες ο Βενιζέλος δύσκολα θα μπορούσε να αντισταθεί. Στις 11/24 Ιανουαρίου 1915 πρότεινε «εδαφικές παραχωρήσεις πολύ σπουδαίας επί της παραλίας της Μικράς Ασίας» με αντάλλαγμα να υποστηρίξει η Ελλάδα τη Σερβία. Η επίδραση των βρετανικών προτάσεων στο Βενιζέλο ήταν τεράστια. Στο υπόμνημα που υπέβαλε αμέσως μετά στον βασιλιά έκανε ο ίδιος πλέον λόγο για αναγκαίες παραχωρήσεις στη Βουλγαρία. Ο έλληνας πρωθυπουργός ήταν απόλυτα πεπεισμένος ότι τυχόν ήττα της Σερβίας από τις Κεντρικές Δυνάμεις θα είχε ως επακόλουθο την εισβολή της Βουλγαρίας στη Σερβία και στη συνέχεια τίποτα δεν θα εμπόδιζε τη Βουλγαρία να στραφεί κατά της Ελλάδας³. Ο Κωνσταντίνος, επηρεασμένος από το Γενικό Επιτελείο, μολονότι αμφιταλαντεύτηκε, δεν έδειξε να πείθεται. Αντίθετος εξαρχής με το σχέδιο του Βενιζέλου ήταν ο αναπληρωτής αρχηγός του Γενικού Επιτελείου. Ο Ιωάννης Μεταξάς διαφωνούσε κυρίως με την επέκταση της Ελλάδας στη Μικρά Ασία. Υποστήριζε ότι η γεωγραφική διαμόρφωση της Μικράς Ασίας ήταν προβληματική, επειδή δεν υπήρχαν σύνορα κατάλληλα για άμυνα στην ελληνική περιοχή και η παρουσία πολλών μουσουλμάνων καθιστούσε τη στρατιωτική θέση της Ελλάδας επικίνδυνη. Το σχέδιο, βέβαια, δεν ευδοχώθηκε. Εξάλλου ούτε το Παρίσι ούτε το Λονδίνο είχαν καταλήξει σε συγκεκριμένο στρατηγικό ή διπλωματικό σχεδιασμό για την περιοχή των Βαλκανίων. Υπό

3. Γ. Λεονταρίτης, «Η Ελλάς και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σ. 20

αυτές τις συνθήκες, ούτε ο Έλληνας πρωθυπουργός επιθυμούσε τη συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο.

Η κυβερνητική κρίση αναζωπυρώθηκε όταν ο Βενιζέλος αποφάσισε να συνταχθεί η Ελλάδα με τους Συμμάχους εναντίον της Τουρκίας στις επιχειρήσεις των Δαρδανελλίων. Ο Βενιζέλος πίστευε ότι θα έπρεπε να εκμεταλλευθεί αυτή την ευκαιρία, επειδή εκτιμούσε ότι τη συγκεκριμένη στιγμή η Βρετανία ήταν διατεθειμένη να προωθήσει την επέκταση της Ελλάδας στη Μικρά Ασία. Πόσο μάλλον που είχαν αρχίσει να διαδίδονται φήμες ότι, προκειμένου να πείσουν την Ιταλία να συμμετάσχει στον πόλεμο, οι Σύμμαχοι προσέφεραν και σε αυτή σημαντικά ανταλλάγματα στη Μικρά Ασία. Αυτή τη φορά ο Βενιζέλος πρότεινε συμμετοχή της Ελλάδας με λιγότερες στρατιωτικές δυνάμεις, ενώ παράλληλα προσπαθούσε να εξασφαλίσει τη συνεργασία της Βουλγαρίας. Με νέο υπόμνημά του στο βασιλιά υποστήριζε ότι συνέφερε την Ελλάδα η σύμπραξη με τη Βουλγαρία ακόμη και με το αντάλλαγμα της Καβάλας εφόσον η Ελλάδα θα έχανε 2000 τ.χλμ. με πληθυσμό 30.000 κατοίκους, αλλά θα κέρδιζε στη Μικρά Ασία 125.000 τ.χλμ. με πληθυσμό 800.000⁴. «Έχω το αίσθημα» έγραφε στον Κωνσταντίνο, «ότι αι παραχωρήσεις εν Μικρά Ασία [...] δύνανται, αν μάλιστα υποβληθώμεν εις θυσίας προς την Βουλγαρίαν, να λάβωσι έκτασιν τοιαύτην, ώστε εις την εκ των νικηφόρων πολέμων προελθούσαν διπλήν Ελλάδα να προστεθή άλλη μία εξίσου μεγάλη –και όχι βεβαίως ολιγότερον πλουσία– Ελλάς»⁵. Το σχέδιό του όμως απορρίφθηκε από το βασιλιά και το Γενικό Επιτελείο, παρά το γεγονός ότι στο Συμβούλιο του Στέμματος το υιοθέτησαν όλοι οι πολιτικοί αρχηγοί. Το αποτέλεσμα ήταν να παραιτηθεί ο Βενιζέλος. Η αιματηρή κατάληξη της επιχείρησης της Καλλίπολης λίγο αργότερα, φάνηκε να δικαιώνει τους αντιπάλους του Βενιζέλου. Την πρωθυπουργία της χώρας αναλάμβανε, στις 24 Φεβρουαρίου 1915, ο πολιτικός του αντίπαλος Δημήτριος Γούναρης. Ο «Εθνικός Διχασμός», είχε αρχίσει.

Οι Σύμμαχοι εξέλαβαν την κυβερνητική αλλαγή ως θρίαμβο της γερμανόφιλης φατρίας και φυσικά ως νίκη της γερμανικής διπλωματίας. Η Αθήνα, ωστόσο, έσπευσε να επαναλάβει τις διαπραγματεύσεις, ζητώντας όμως εγγυήσεις για την εδαφική ακεραιότητα της Ελλάδας. Οι Δυνάμεις, από την πλευρά τους εξακολουθούσαν να προσφέρουν τις εδαφικές παραχωρήσεις που είχαν υποσχεθεί στη Μικρά Ασία και συγκεκριμένα στο βιλαέτι του Αϊδινίου, δεν εγγυόνταν όμως την εδαφική ακεραιότητα της Ελλάδας. Το ζήτημα της εδαφικής ακεραιότητας στο οποίο σταθερά επέμενε η κυβέρνηση Γούναρη αποτελούσε μείζον πρόβλημα για τους Συμμάχους δεδομένου ότι μια τέτοια δέσμευση θα τους ενέπλεκε στις βαλκανικές διαμάχες, πράγμα που απεύχονταν. Άλλωστε

4. Γ. Μαυρογορδάτος, «Η σύγκρουση Βενιζέλου-Κωνσταντίνου», στο *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Θ. Βερέμης-Ηλ. Νικολακόπουλος (επιμ.), Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, σ. 151

5. Smith, *ό.π.*, σ.88

είχαν κάνει σαφές ότι εφόσον η Βουλγαρία παρέμενε ουδέτερη δεν ήθελαν με κανένα τρόπο να την αποξενώσουν. Αντιθέτως, όπως φαινόταν, έκαναν το παν για να την δελεάσουν ώστε να την κερδίσουν ως σύμμαχο. Με το ζήτημα όμως των εδαφικών εγγυήσεων συνδεόταν άμεσα και το ζήτημα των παραχωρήσεων στη Μικρά Ασία. Οι Σύμμαχοι, όμως, δεν μπορούσαν να δεσμευτούν για μια τόσο εκτεταμένη περιοχή ούτε να υποσχεθούν στην Ελλάδα τα Δωδεκάνησα, όπως θα ήθελε, χωρίς να δυσαρεστήσουν την Ιταλία με την οποία είχαν ήδη αρχίσει οι διαπραγματεύσεις που κατέληξαν στη συνθήκη του Λονδίνου (13/26 Απριλίου 1915) και στην είσοδο της Ιταλίας στον πόλεμο στο πλευρό της Συνεννόησης. Μεταξύ άλλων, υπόσχονταν στην Ιταλία τα Δωδεκάνησα, την αλβανική ακτή, την Αυλώνα και την ενδοχώρα της και της αναγνώριζαν το δικαίωμα στην Αττάλεια σε περίπτωση διαμελισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Στα μέσα Μαΐου η Αντάντ σε μια ύστατη προσπάθεια να πείσει τη Βουλγαρία να επιτεθεί στην Τουρκία της προσέφερε, εκτός από τμήματα της ανατολικής Θράκης και της σερβικής Μακεδονίας, τις καλές της υπηρεσίες για την προσάρτηση της Καβάλας, υπό τον όρο ότι η Ελλάδα θα αποζημιωνόταν στη Μικρά Ασία. Ο αδέξιος αυτός χειρισμός του ζητήματος της Καβάλας από τους Συμμάχους προκάλεσε έντονες αντιδράσεις στην Αθήνα, ενίσχυσε την ουδετερόφιλη πολιτική και έστρεψε την κοινή γνώμη εναντίον των Συμμάχων. Όσο για το ζήτημα των εδαφικών αποζημιώσεων στη Μικρά Ασία, δεν ξαναήρθε στην επιφάνεια έως το τέλος του πολέμου.

Τα όσα ακολούθησαν βάθυναν ακόμα περισσότερο το χάσμα ανάμεσα στις δύο παρατάξεις. Μετά την είσοδο της Βουλγαρίας στο πόλεμο στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων και την αποπομπή του Βενιζέλου, χάθηκε ο εδαφικός έλεγχος και η αρχή της εθνικής κυριαρχίας. οι Αγγλογάλλοι είχαν επιβάλει την ελεύθερη διακίνησή τους στα ελληνικά εδάφη, οι γερμανοβουλγαρικές μονάδες εισέρχονταν στο ελληνικό έδαφος καταλαμβάνοντας μέρος της Μακεδονίας, ενώ ο συμμαχικός στόλος καταλάμβανε τα ελληνικά παράλια. Το κίνημα της Εθνικής Άμυνας που εκδηλώθηκε από τους βενιζελικούς αξιωματικούς τον Αύγουστο του 1916, στη Θεσσαλονίκη κατέληξε στον οριστικό διχασμό και στον γεωγραφικό διαμελισμό της χώρας σε δύο στρατόπεδα.

Μετά την εκθρόνιση του Κωνσταντίνου από τις δυνάμεις της Αντάντ, ο Βενιζέλος επέστρεψε στην Αθήνα και πάλι ως πρωθυπουργός του ενιαίου ελληνικού κράτους. Ο ελληνικός στρατός κατάφερε τελικά να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη των επιχειρήσεων και να ενισχύσει τους Συμμάχους στη γενική επίθεση εναντίον των γερμανοβουλγαρικών θέσεων, η οποία οδήγησε στην κατάρρευση των Κεντρικών Δυνάμεων και στο τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Στις 17/30 Οκτωβρίου υπογραφόταν με την Οθωμανική Αυτοκρατορία η ανακωχή του Μούδρου που την έθετε, ουσιαστικά, στο έλεος των Δυνάμεων. Οι πιο επίφοβοι ανταγωνιστές της Ελλάδας βρίσκονταν στο στρατόπεδο των ηττημένων. Οι επιλογές του Βενιζέλου είχαν δικαιωθεί και η Ελλάδα, με επίσημη συμμετοχή έστω και την ύστατη στιγμή, βρισκόταν στην πλευρά των νικητών, ελπίζοντας τα μέγιστα.